

ÉRTELMISÉG ÉS RENDSZERVÁLTÁS

Tölgyessy Péter
(politikai elemző, MTA PTI)

Jelen írásomban Szalai Erzsébet munkájának (a novemberi intézeti vitában elhangzottakat nagyban hasznosító, hozzám 2008. január 16.-án eljutott) újabb változatáról fejtem ki röviden a véleményemet.

Szalai Erzsébet esszéjében nagy ívben foglalja össze az elmúlt két évtizedben, döntően a magyar tapasztalatok alapján megfogalmazott gondolatait. Írása és egész életműve kísérlet a kelet-európai értelmiség küldetéses szerepének felélesztésére. Magyarországon egyre egyértelműbben egy fájdalmasan ellentmondásos piacgazdaság, és nemszeretem konfliktusos parlamentarizmus látszik rendszerré szerveződni. A Kádár-korszak felemás kispolgárosodása után túlságosan sokak osztályrésze lett egyfajta újraproletarizálódás. Nem csoda hát, ha a változásokat egyik leginkább kudarcként megélt országban gyorsan szaporodnak a különböző rendszerkritikus-rendszertagadó valóságértelmezések. Ezek egyik legrégebbi, legeredetibb és legkonzekvensebb változatát szenvedélyes igazságkeresésével Szalai Erzsébet adja immáron jó ideje.

A hazai helyzet leírásának némely részletelemét régóta hasonlóképpen látom. Ám Szalai Erzsébet marxizáló fogalomrendszere sodró lendülettel visz olyan eszmei konstrukciók felé, amelyek váza nemigen lehet más, mint a létező világrendszer tagadása. Ahol a konstrukció logikája hamarjában fölébe kerekedik a neki ellentmondó tényeknek. Kategóriáinak egy része: nemzetközi pénzügyi-gazdasági szuperstruktúra és társai veszélyesen félrevisznek. Konzervatív szabadelvűként egyáltalán nem hiszek a mindenhol szükségképpen ellentmondásos jelent és múltat tagadó, viszont annál boldogabb jövőt tételező nagy értelmiségi konstrukciókban. A valóság-megismerési és főleg előrelátási képességünk igencsak véges. Éppen térségünk XX. századi története mutatja, hogy a nagy rendszerkritikus konstrukciók nevében fellépő politikai erők mennyi rettenetet szabadíthatnak reánk.

Az emberi történelem kezdetétől egyre több érintkezés teremődött a különböző közösségek között, ám egészen mostanáig lassúcska volt a globalizáció előrehaladása. Még nagyszüleink születésekor is óriási volt a földgolyó, de még a mi generációk gyermekkorában is kivételes eseménynek számított egy-egy tengerentúli repülőutazás, vagy akárcsak telefonbeszélgetés. Az utol-

só hús esztendőben a világ rohamosan kisebbedett. Termékek özöne érkezik távoli országokból piacainkra, és információk áradata jön számítógépeinkre. A leegyszerűsített angol nyelv térhódításával megteremtődött a világ új közös nyelve. (Ennek általános használata például csak a Kohl-Mitterand generáció kiöregedésével, a kilencvenes évek második felében jutott fel a politikai elitek csúcsaira.) A Nyugattal szembenálló Szovjetunió harminc éve még rémisztő katonai erejét szétzilálta gazdaságának versenyképtelensége. Ez alapjaiban megmászta a föld erőpolitikai viszonyait. De a Szovjetunió sorsa kevésbé befolyásolta a Nyugat történelmét, mint ahogyan azt Szalai Erzsébet írja. A világgazdaságra messze lényegesebb hatást gyakorolt a két roppant népességű ázsiai ország: előbb Kína, majd India lendületes újracsatlakozása a piacgazdasághoz.

Kína évtizedekig radikális tagadója volt a Nyugat rendjének, és India is módszeresen egyfajta harmadik úttal próbálkozott. Mindketten gyötrelmesen sikertelenül. Mára alkalmazkodnak a világkapitalizmus igényeihez amennyire feltétlenül szükséges, és érvényre juttatják saját érdekeiket, amennyire lehetséges. Döntően nem térségünk, Köztes-Európa, meg Oroszország rendszerváltásai, hanem e két hatalmas ázsiai állam fokozatos visszatérése a piacgazdasághoz, ami újabban küzdelmes alkalmazkodásra kényszeríti a nyugati jóléti társadalmakat.

A Nyugat, főleg Európa második világháború utáni, főképp politikai irányvételében kétségkívül érdemi szerepet játszott az orosz tankok fenyegetése. Mégis az ötvenes-hatvanas évek rohamos középosztályosodását, majd a hetvenes évektől induló, lassan ezzel ellentétes folyamatokat döntően belső okok magyarázták. A nagy olajválság után sokáig kezelhetetlennek látszó stagflációból tartós kitörést hozó neoliberális-neokonzervatív piaci fordulat az országok többségében már a hetvenes évek végétől a tulajdonosi érdekek érvényesülésének kedvezett. A Nyugat országai a piaci nyitással nem kevés áldozat árán sikeresen alkalmazkodtak, a mozdulatlan Szovjetunió viszont összeomlott.

Egy pillanatra Szalai Erzsébet kategóriáit használva tény, hogy a mára kisebbé vált világban a globalizált tőke jelentős előnybe került a demokratikus nemzetállamok munkavállalóival szemben. A társadalmi közép biztonságának megingása, egyáltalán a hagyományos nyugati értékek erejének megrendülése, az ázsiai népek olcsó, ám törekvő munkaerejének versenye idővel a Nyugat második világháború utáni legnehezebb korszakát hozhatja. A gondok egyre világosabbak, viszont a valóságos megoldások még kevésbé látszanak. A radikális baloldali javaslatok, a maguk rendszertagadó állításaival, viszont nemigen mások, mint válságtünetek. Csakhogy a Nyugat vezető országainak erejét többek között éppen az adja, hogy a rendszerkritikus nézeteket is be tudják építeni demokratikus képviseleti rendszerükbe. Ahol eddig még az olykor rettenetes válságokat is megoldotta a piacgazdaságok plurális társadalmi rendjének halatlan innovációs képessége.

1989 tavaszán Hankiss Elemér több megszólalásában a magyar átmenet békés voltának garanciáját abban látta, ha az államszocialista rendszer politikai elitje részben magántulajdonná konvertálhatja hatalmát. A Kerekasztal tárgyalásoknak azonban semmilyen formában nem lett tárgya ez a felvetés. Késő ősze világos lett: a magyarországi rendszerváltás része a szovjet típusú rezsimnek általános európai összeomlásának. Az államszocializmus sokáig rettentő gépezetét lassanként egyszerűen megemésztette a rozsdá. A régi elitek akár ellenálltak, akár tárgyalóasztalhoz ültek, Köztes-Európában mindenhol elveszítették hatalmi monopóliumukat. A magyar pártállam politikusainak inkább csak taktikája és nem stratégiája volt az átmenetre. Sokáig nemigen képzeltek mást, mint egyfajta visszatérést az 1947 utáni koalíciós idők viszonyaihoz. Amikor is a hatalom kulcspozíciói megkérdőjelezetlenül az övék, de társutas pártok is szerepet kapnak a látszólag helyreállított demokratikus intézmények kirakatában. Egészen 1989 késő őszeig nem igazán gondoltak arra, hogy Magyarország elveszíthetik a tényleges főhatalmat.

A hetvenes-nyolcvanas évek gazdasági technokratái, bár általában beléptek az állampártba, inkább csak pragmatikusan alkalmazkodtak a kor viszonyaihoz. Mára ott vannak lényegében valamennyi politikai erő holdudvarában. A társadalmi elitcsoportok térségbeli meglehetősen folytonosságában nincsen semmi rendkívüli sajátosság. A francia forradalom igencsak rendet vágott a régi elitek között, mégis a történelmi elitkutatások messzemenően tanúsítják a különböző francia vezetőrétegek jó részének állandóságát. De nálunk is, minden adat arról szól, hogy a korábban rettenetesen megtiport gazdaparasztnak gyermekei már a hatvanas évek derekától apránként visszahódították maguknak a falut. Vagy itt vannak a budai központi választókerületek. Ezekből hatalmas arányban emigráltak 1944, majd 1956 után a történelmi vezetőrétegek. Több ezernyi családot kitelepítettek az ötvenes évek elején. A nómenklatúra tagjai beköltöztek, és mégis, negyven év után is szilárdan jobboldaliak ezek a körzetek. Ehhez képest aligha meglepetés a '89 utáni elitek összetétele.

Magyarországon a hajdani állami és szövetkezeti ipari és kereskedelmi vállalatok nagyobbik fele a gazdasági átmenet viharai közt megsemmisült. Így a régi állami tulajdon privatizációjának lényegesen kisebb volt a jelentősége, mint Szalai Erzsébet írja. A gazdasági átmenetet nálunk irányítani próbáló ideológiát a maga közvetlenségében nemigen nevezném neoliberaisnak. A nyugatos modernizációt hirdető világkép közgazdasági elemeinek kétségkívül a szó eredeti értelmében vett liberális összetevői vannak, ám mindent egybevetve az inkább a XX. század elejéről induló hazai, felülről civilizálni óhajtó baloldali hagyomány szerves folytatása. A döntően baloldali kultúrából jövő reformértelmiség ma is piaci megoldások elrendelését javasolja felülről, a nem piaci hatalom régi módszereivel. Többük szinte messianisztikus reményeket fűz a piaci megoldások térnyeréséhez. Ám elképzelésük sokszor nem a körülményeinkhez igazított józan közgazdászai számításon, hanem inkább világnézeti

előfeltevéseken, a verseny mindenképpen üdvöztető voltán alapszik. Ez pedig nem kevés túlzással, szinte olyan szép, ellentmondásmentes világot hirdető ideológia, mint a kommunizmus volt hajdanában. Doktriner túlzásaiknak nyilvánvalóan megvolt a maga része a mai hazai alacsony foglalkoztatottságban, vagy a társadalmi különbségek túlságos megugrásában.

Mégsem hiszem, hogy az ország teljesen szabadon választhatta volna meg a gazdasági átmenet modelljét. A mélységesen fogyasztásközpontú társadalom óriási mértékben rászorul a külföldi tőkebefektetésekre. Köztes-Európa államainak igencsak eltérő útjai jobbra a különböző történeti előzmények felől érthetők meg. Egy mégis bizonyos: ahány ország, annyiféle kísérlet a felzárkózásra.

Szalai Erzsébet állításával ellentétben az általa neoliberálisnak nevezett fordulatot, azaz a gazdasági átmenet levezénylését térségünkben, döntően nem az utódpartok, hanem inkább a jobboldali pártok végezték el. Sokfelé valóban megjelentek zajos radikális rendszertagadó jobboldali erők. A rendszer népbárát bírálata azonban legalább annyira baloldaltól, mint jobboldaltól érkezik. Feltétlenül így van ez Szlovákiában és Csehországban is. De Lengyelországban is a piaci átállás zömét a Szolidaritás utódpartok végezték el. Am nálunk is inkább csak a jelenlegi kormányoldali értelmiség önképe adja egyedül a baloldaltól nyugatos fejlődés ügyét. Az üzleti szféra átalakításának nagyobbik fele bizony már az Antall-kormány alatt megtörtént. Ennek populista bírálatát először nálunk is a szocialisták adták. A Medgyessy-kabinet folytatott először a parlamenti ciklus elején osztogató gazdaságpolitikát.

A hazai értelmiség társadalmi befolyása a nyolcvanas évek derekára jutott tetőpontjára. Reformértelmiségünk ez idő tájt okkal érezhette: jobbra képes megmagyarázni társadalmunk működésmódját, és akad mondanivalója akár a legszélesebb nyilvánosság számára. A rendszerváltástól fontossága további növekedését várta, ám keservesen csalódnia kellett. A véleményvezérek úgy remélték továbbra is irányítani a közéletet, hogy független értelmiséginek maradva nem vállalnak közvetlen politikai felelősséget. Ám a politika gyorsan szükségképpen a hivatásos politikusok befolyása alá került. A társadalomban pedig rohamosan tért nyert a piacgazdaság rendje, amely néhány év alatt leértékelte a piaci teljesítmény nélkül maradó fundamentális értelmiségi értékeket. A diplomások túlnyomó többsége szeretett volna nyugati vágású szakemberként beilleszkedni az új világba. Dinamikus, fiatalabb, és főleg kemény közgazdasági-jogi tudással bíró csoportjaik előtt egy időre korábban elképzelhetetlen karrierutak nyíltak meg. Ám egyébként csak a kulcspozíciókat uraló értelmiségiek tudtak sikeresen közeledni a nyugati jövedelmekhez. Az elitváltás éppen a vezető értelmiségi szakmákban, és a tudományos-egyetemi szférában volt alighanem a legkisebb arányú. A túlnyomó többség, különösen a közalkalmazottak tömegei folyamatos lecsúszásként élték meg a gazdasági átmenetet. Sokan igazán kísérletet se tettek a teljesítményük növelésével

való alkalmazkodásra, hanem inkább bezárkóztak az önsajnáló kesergésbe. A kitörést reménytelennek látva, szakmák sora vonult rendies-céhes keretek barikádjainak védelme mögé. Minden korábbinál inkább az államtól követelve kétségtelen bajaik orvoslását.

A közéleti szenvedélyek jobbára az értelmiség régi vitáiból jöttek át a rendszerváltás utáni magyar politikába. Az igazán hangadó új pártok Magyarországon eleve mindannyian értelmiségi csoportosulások voltak. A tényleges politikusok először még inkább lokalizálni próbálták az értelmiségi indulatokat. Aztán 1994 után egy részük felismerte, hogy könnyebb táboruknak mozgósító erejű ellenségképet, semmint pozitív társadalom-alakító programot adni.

A Kádár-korszaktól távolodva mindjobban megmutatkoznak társadalmunk autochton kelet-európai vonásai. Érthető hát, ha a küldetéses értelmiségi világmagyarázat is egyre erősebben hat közéleti vitáinkban. Egyáltalán, a bántó igazságtalanságok láttán ősi emberi vágy a megváltás ígéréteinek keresése. Szalai Erzsébet láthatóan a legmagasabb rendű értelmiségi létezésnek a fundamentális rendszerkritikát tekinti. Csupán a társadalmi rendszer alapjáig hatoló bírálatot véli valódi felelős értelmiségi kiállásnak. A szaktudományos kutatói hivatástudat viszont ezt a magatartást merőben nem tudományos, hanem ideológiai megközelítésnek gondolja. Így aztán ez a két nézőpont olyan távol áll egymástól, hogy nem is nagyon tudnak egymással mit kezdeni. Szerintem hazánk bajai igen mélyről, a régi magyar modell válságából fakadnak, ám ezek megoldását csak a létező világrendszeren belül lehet és szabad keresni. Az orientációját, hagyományait és régi tradicionális elitcsoportjait vesztett közvéleményünk nagyra nőtt vágyaihoz képest távolról sem értékeli valóságos értékén a Nyugathoz való újracsatlakozás esélyét. Ezért is figyelnek sokan az általános gondolatszegénységből kiemelkedően probléma-érzékeny rendszerkritikus véleményekre.

A Nyugat hatalmasra nőtt egyetemi-akadémiai szférájában egy életet le lehet élni a rendszertagadó gondolkodók szubkultúrájában. A kicsiny és szegény magyar nyelvterületen ez nem lehetséges, mégis Szalai Erzsébet tézisével szemben állítható: a baloldali rendszerkritikusok álláspontja sokkal inkább megjelenik a vezető véleményformáló fórumokon, mint a nagy nyugati demokráciákban. Bár nálunk nincsen saját politikai pártjuk, meghatározó személyiségeik nézeti folyamatosan olvashatók a vezető lapok hasábjain, követhetők a legnagyobb nézettségű televíziós műsorokban.

Meggyőződésem: állításaik lényegi magját illetően a rendszertagadó értelmiségiek tévúton járnak. Ennek a szerencsétlen sorsú köztes-európai térségnek nem újabb, az egész világ jövődjét megmutató „nagy elméletre”, hanem bajai okos megértésére, és saját hagyományaihoz illesztett megfontolt reformokra volna szüksége. Számos ország példája mutatja a világon, hogy lehetséges felzárkózás a „félperifériából”. A munkavállalók érdekeit nem a piacgazdaság

ellenében, hanem azon belül lehetséges egyedül hosszútávon hatékonyan képviselni. Még a legnagyobb népek sem boldogulhatnak az egész világrendszer ellen. Nekünk magyaroknak is amennyire szükséges alkalmazkodnunk kell a világgazdasági rendjéhez, viszont amennyire lehetséges, érvényesítenünk kell a saját törekvéseinket.